

Oral History Kosovo

INTERVISTË ME JANET REINECK

Prishtinë | Data: 14 janar, 2025

Kohëzgjatja: 85 minuta

Të pranishme:

- Janet Reineck (E intervistuar)
- Anita Susuri (Intervistuesja)
- Ana Morina (Kamera)

Simbolet e komenteve në transkriptë të komunikimi jo-verbal:

() - komunikim emocional

{ } - i intervistuari shpjegon me gjeste

Simbole të tjera në transkriptë:

[] - shtesë e tekstit për të lehtësuar kuptimin

Fusnotat janë shtesa editoriale që japin informacion mbi vendbanime, emra apo shprehje.

Pjesa e parë

Anita Susuri: Janet, faleminderit që je këtu dhe po bisedon me ne. A mund të na tregosh diçka për veten? Një biografi të shkurtër dhe pastaj diçka për kujtimet e tua të para.

Janet Reineck: Faleminderit që më ftuat ta bëj këtë intervistë. Është vërtet nder të punoj me ju; projekti që keni është i mrekullueshëm.

Kam lindur në Pacific Palisades, në një pjesë të Los Anxhelosit, në Kaliforni, pranë bregdetit. Ishte një qytet i vogël dhe i këndshëm, i themeluar më 1921 nga një grup utopistësh metodistë nga Nju Jorku. Ata e gjetën këtë vend të ëmbël pranë oqeanit dhe maleve, të strukur mes tyre, një vend të vogël e të bukur, dhe aty e krijuan qytetin. Në vitin 1921 u vendosën në tenda, pastaj e zhvilluan këtë qytet të vogël, të ndërtuar me shumë vetëdije, dhe ai u bë një vend shumë i këndshëm. Unë pata fatin të rritesha aty. Pata një fëmijëri shumë të mirë dhe prindërit e mi ishin thjesht mësues, e dini, njerëz të shtresës së mesme. Por ishte një vend i bukur, miqtë e mi ishin shumë interesantë, kishin edhe prindër interesantë, prandaj ishte një fëmijëri shumë e pasur.

Kam vallëzuar shumë; kam vallëzuar që nga mosha trevjeçare dhe kjo ishte pjesë e madhe e jetës sime. Shkoja mirë në shkollë dhe pastaj u larguam. Prindërit e mi dhe unë u larguam nga ai qytet, Pacific Palisades, kur isha rreth tetëmbëdhjetë vjeçe, dhe deri atëherë kisha filluar të interesohesha shumë për botën. Fillimisht shkova në një kolegji të vogël të quajtur Humboldt State, në Kaliforninë Veriore, dhe shkova atje thjesht sepse binte shi gjatë gjithë kohës. Kalifornia është një shtet i gjatë dhe ka zona klimatike nga më të ndryshmet; ajo pjesë është shumë, shumë me shi dhe me pyje, dhe pikërisht për këtë shkova atje.

Ishte paksa çmenduri, por atje pata disa profesorë të mrekullueshëm, sidomos në krishterimin ekzistencial, diçka në atë frymë, Teilhard de Chardin¹ dhe Nietzsche, e dini. Kisha filozofi, profesorë vërtet të mirë të filozofisë, frëngjisht dhe...

Sidoqoftë, pastaj kjo më çoi në Suedi. Kur isha rreth njëzet e tre vjeçe, jetova një vit në Suedi përmes atij kolegji, dhe ishte një përvojë e jashtëzakonshme. Fillimisht shkova në një shkollë në veri të Stokholmit, në një vend të quajtur Vaddö. Ishte shumë mirë të jetoja më vete, të jetoja dhe të studioja në Suedi. Pastaj i përfundova studimet dhe gjeta punë si barnflicka, si au pair, pra të kujdesesha për fëmijë, pranë Stokholmit, dhe kjo ishte e pabesueshme.

¹ Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955), prift jezuit, filozof dhe paleontolog francez, i njohur për përpjekjen për ta ndërthurur teorinë e evolucionit me mendimin e krishterë.

Kisha katër fëmijë për t'u kujdesur dhe flisja suedisht, por edhe fitoja para... Gjatë ditës largohesha fshehurazi për të pastruar, për të punuar si shërbyese ose pastruese shtëpish në atë zonë. Kur fëmijët ishin në shkollë, kisha edhe një punë të vogël. Me atë punë fitoja pak para shtesë dhe kështu pata mundësi të shkoja për herë të parë në Ballkan.

Pra, le të themi se ishte viti 1976, dhe shkova me një grup holandezësh që i kisha njohur dhe që merreshin me valle popullore. Deri atëherë kisha provuar lloj-lloj vallëzimesh: isha marrë seriozisht me balet, me vallëzim modern, pastaj hyra në vallet popullore dhe vallet ballkanike, dhe thjesht i adhuroja. Kështu shkova në Transilvani, në Rumani, në Cluj-Napoca, lart në malet e Rumanisë, dhe mësova valle rumune me këtë grup holandezësh (qesh), duke ardhur nga Suedia. I kisha njohur këta njerëz dhe kështu ishte hera ime e parë në Ballkan.

Pastaj shkova në UCLA, Universitetin e Kalifornisë në Los Anxhelos, dhe studiova etnografi, ose 'arte etnike', siç e quanin. Mora diplomën BA [Bachelor i Arteve] në UCLA dhe kuptova se doja të studioja në Ballkan. Fillova të udhëtoja në Ballkan gjatë verës, vetëm, si një grua e re me çantë shpine, duke lëvizur me tren nëpër Ballkan. Në atë kohë kjo ishte Evropa Lindore, ishte Perde e Hekurt², ndërsa unë isha amerikane. Ishte shumë e vështirë madje edhe të hyje e të dilje nga shtetet në atë kohë.

Pastaj diplomova dhe... fillova studimet master në etnologjinë e vallëzimit në UCLA dhe duhej të gjeja një temë për hulumtimin tim të masterit. Ende po udhëtoja nëpër Ballkan dhe u përqendrova pak a shumë në Jugosllavi, sepse atëherë ishte vendi më i lehtë për të punuar. Ishte shumë më e lehtë se në Bullgari ose Rumani, pa dyshim. Për Shqipërinë as që mund të flitej, harrojeni, ishte krejtësisht e mbyllur. Prandaj vazhdova të endesha, të kërkoja, e dini, sidomos të shkoja në dasma, ku njerëzit mbledheshin dhe ku, të themi, mund ta shihja ritualin e tyre të shfaqur para meje.

Pastaj, në vitin 1980, isha në Zagreb *smotra*³, në smotrën folklorike në Zagreb, që ishte një tubim i të gjitha këtyre grupeve, dhe aty i takova shqiptarët për herë të parë. Nuk dija pothuajse asgjë për Kosovën ose për vallet shqiptare. Kisha qenë... kisha qëndruar në Varna, në Bullgari, sërish në Rumani, dhe kisha studiuar në Sárospatak, në Hungari. Isha vërtet serioze për t'i mësuar të gjitha këto forma të ndryshme vallëzimi.

Por i takova këta shqiptarë. Ishin disa të rinj nga Gërmova, një fshat pranë Vitisë, dhe mund ta shihja se ishin krejt ndryshe nga të gjitha grupet e tjera në Zagreb. Grupet e tjera ishin të gjitha të një brezi të dytë, në kuptimin që mbanin kostume që njerëzit nuk i vishnin më. Ishin kostume të bukura nga, ku ta di, Çekosllovakia, Hungaria ose pjesë të tjera të Jugosllavisë—kostume të zbukuruara e të bukura, por që njerëzit nuk i vishnin më. Ndërsa shqiptarët mbanin tirqi dhe plis, dhe qartazi kjo ishte diçka tjetër; kishin zuralodra dhe kjo ishte vërtet ndryshe. Thashë: "Uau, kjo është diçka." U lidha menjëherë me muzikën dhe me atë lloj vrazhdësie të papërpunuar. Nuk ishte e stolisur, nuk ishte krijuar për skenë, si një jetë e dytë e folklorit; ishte e vërtetë. Mund ta kuptoja se këta njerëz e bënin vërtet këtë. Qëndrova

² "Perdja e Hekurt" ishte emërtimi për ndarjen politike dhe ideologjike ndërmjet vendeve të bllokut socialist dhe Evropës Perëndimore gjatë Luftës së Ftohtë.

³ Fjala serbokroate "smotra" nënkupton një festival, parakalim ose prezantim të organizuar të ansambleve; këtu i referohet një festivali folklorik në Zagreb.

me këta të rinj, e dini, rrija me ta, dhe pastaj më thanë: “Ja adresa jonë, ja fshati ku jetojmë, Gërmovë.” Ende e kam atë copë letre ku shkruan Gërmovë.

Dhe kështu, në njëfarë mënyre... ata u larguan, por unë ia dola të zbres dhe po kërkoja një qytet që quhej Uroševac, Ferizaj. Udhëtova vetëm me tren, e gjeta vendin dhe, në njëfarë mënyre, arrita deri në atë fshat. Fshati ishte në mes të një dasme. Dasma zgjaste me ditë, prandaj qëndrova me të gjitha gratë e reja. Natyrisht, nuk flisja asnjë fjalë shqip. Flisja vetëm disa fjalë serbisht dhe asgjë tjetër. Kishte shumë vallëzim e këndim dhe unë rrija me këto vajza, dhe ato... Në fakt, kjo është interesante (qesh).

Këtë histori nuk e kam treguar kurrë në anglisht. Zakonisht ua kam treguar njerëzve në shqip se si e zbulova Kosovën, por nuk i kam thënë kurrë këto fjalë në anglisht; është interesante (qesh). Ajo që ishte interesante ishte se, kur gjendesh në situata të tilla, nuk je kurrë vetëm. Këto vajza ishin pranë meje gjatë gjithë atyre ditëve, përveç ndonjë çasti të rrallë. Dua të them, edhe kur shkoje t’i laje dhëmbët te çezma, te uji në oborr, ose kur shkoje në tualetin jashtë, e dini, gjithmonë ishte dikush me ty. Për një amerikane kjo ishte shumë e pazakontë; nuk ishte diçka që e kisha përjetuar, sepse ne të gjithë, disi, e kemi hapësirën tonë. Këtyre njerëzve nuk u duhej fare hapësirë personale, dhe kjo ishte diçka e madhe.

Por unë isha e magjepsur nga gjithçka. Tani jemi në vitin 1980 dhe gjendemi në një dhomë; nuk është ndonjë fshat i largët e i izoluar, është një fshat pranë Vitisë, pra jo shumë i largët. Por aty kishte shilte [shq.: jastëk dyshemeje], sofa, çaj [shq.: çaj], gjygyr [shq.: enë metalike për ujë], bukë [shq.: bukë], pite dhe pasul... Aroma, erërat, ende i ndiej. Edhe sot ushqimet e mia të preferuara janë pasul dhe lakna, e dini, ushqim i vërtetë fshati, çaj, bisedë [shq.: bisedë] dhe muhabet. E dini, të uleshe rreth shilteve në një dhomë me oxhak. Kjo ishte përvoja ime e parë me Kosovën dhe ajo që më bëri vërtet për vete ishte kjo përvojë, në njëfarë mënyre, fizike. Pastaj njerëzit, mënyra e tyre e veçantë, gjuha e veçantë—shqipja, tingulli i saj—më tërhoqën shumë, dhe mbi të gjitha mënyra se si silleshin me njëri-tjetrin.

Në atë kohë të gjithë uleshim vazhdimisht përtokë, mbi shilte e jastëkë, dhe sa herë që dikush hynte në dhomë, të gjithë ngriheshin për t’ia shtrënguar dorën. Nuk duhej të ishte ndonjë mysafir i veçantë, por thjesht një njeri i zakonshëm nga shtëpia fqinje ose diçka e tillë. Kjo ishte diçka e madhe dhe shumë e ndryshme: të ngriheshe krejt nga dyshemeja, të qëndroje në këmbë për ta përshëndetur, si dhe përshëndetjet e gjata që njerëzit i bënin njëri-tjetrit. Këtë nuk e kisha parë kurrë më parë.

Të gjithë këta faktorë së bashku më bënë ta kuptoja shumë shpejt se ky ishte vendi ku doja të studioja, sepse në të vërtetë po kërkoja vendin ku do të jetoja për ta bërë hulumtimin e masterit për UCLA-në. Ky ishte, pak a shumë, qëllimi, dhe e gjeta. Pra, kjo ishte.

Pastaj erdha në Prishtinë. Më thanë: “Mirë, ti, e di, duhet të shkosh në Prishtinë që ta marrësh trenin për t’u kthyer, për t’u larguar e për të shkuar prapë në Amerikë.” Kur erdha në Prishtinë, njerëzit më thanë: “Duhet të shkosh te Shota, duhet ta shohësh ansamblin.” Shkova; ata po bënin prova dhe vallëzova pak me ansamblin. E takova drejtorin artistik, Xhemali Berishën, dhe valltarët atje dhe...

Pastaj ata... unë u largova dhe u ktheva në Amerikë. Punova shumë për të marrë një bursë Fulbright, dhe ia dola; e fitova Fulbright-in në pranverën e vitit 1981, pikërisht kur po ndodhnin demonstratat. Më

kujtohet se po bëhesha gati të nisesha kur njerku im erdhi tek unë dhe më tha: “Shiko gazetën: ‘Demonstrata në Prishtinë.’” Unë thashë: “O Zot, po tani çfarë?” {i hap duart dhe shikon lart}. E ndoqa nga afër atë që po ndodhte në vitin 1981, duke filluar nga demonstrata që doli nga konvikti, të rinjtë, pastaj punëtorët që zbrisnin përgjatë asaj që më vonë do të bëhej rruga ku jetoja, Dubrovniku, e dini, dhe gjithçka që po ndodhte me njerëzit që humbnin vendet e punës dhe, më pas, me shpalljen e gjendjes së jashtëzakonshme nga Serbia.

Nuk dija çfarë të bëja, prandaj gjithsesi erdha në Jugosllavi. Natyrisht, nuk më lejuan të hyja në Kosovë—nuk lejoheshin të huajt në vitin 1981. Kështu mbeta e bllokuar. Isha në Jugosllavi, por nuk mund të shkoja në Kosovë, prandaj gjeta një banesë te një vejushë e moshuar malazeze, në lagjen Dedinje të Beogradit. Ndërkohë kisha filluar të mësoja pak serbisht për punën, sepse, sapo e kuptova se do të punoja në Jugosllavi, fillova të mësoja serbisht në UCLA. Pra, dija pak serbisht.

E takova Shkëlzen Maliqin, i cili kishte një bibliotekë të vogël shqiptare. U njohëm dhe fillova të mësoja shqip ndërsa jetoja në Dedinje, në Beograd. Ndërkohë udhëtoja nëpër Jugosllavi duke menduar: “Ndoshta nuk do të arrij kurrë në Kosovë.” Fillova t’i njihja vllahët⁴ në Serbinë Lindore. Është një kulturë shumë, shumë e veçantë; ka vllahë gjithandej, e dini, nëpër Jugosllavi dhe Greqi. Por kur i njoha këta vllahë, kultura e tyre nuk më tërhoqi fare. Nuk ishte ajo me të cilën doja të merresha.

Pastaj shkova në Mal të Zi dhe po përpiquesha të gjeja shqiptarë atje. I gjeta në Plavë, por as ajo nuk ishte përvojë e mirë. Ishte përvojë e keqe; të ishe grua vetëm në Mal të Zi nuk ishte mirë, ishte e rrezikshme, dhe... kështu pata përvoja të vështira në këto vende të tjera.

Pastaj, papritur, në vjeshtën e vitit 1981, mora një mesazh nga Shefqet Plana, i cili ishte profesor këtu [në Kosovë]. Ai tha se do të merrte përgjegjësi për mua dhe do të ishte mentori im. Kështu që, e dini {kërcet gishtat}, të nesërmen i bëra valixhet dhe hipa në tren për në Kosovë. Më kujtohet mbërritja.

Pra, tani është vjeshta e vitit 1981. Mbërrita në stacionin e vjetër të trenit në Prishtinë. Më kujtohet se ishte ftohtë dhe kishte mjegull, dhe nuk e kisha idenë çfarë të bëja. Shkova në fakultet, në Departamentin e Gjuhës Angleze, sepse e dija se aty do të gjeja njerëz që flisnin anglisht; në atë kohë askush në Kosovë nuk fliste anglisht, askush, përveç disa profesorëve të anglishtes (qesh). Dhe vërtet, takova Qemajl Muratin dhe Lindita Aliun, të cilët u bënë miqtë e mi të parë këtu. Pastaj kishte edhe disa të tjerë... një amerikan dhe disa profesorë të anglishtes. Ata banonin lart në Bregu i Diellit [lagje], në krye të rrugës Dubrovniku [rrugë], në një rrugicë anësore. Duke u bazuar te vendi ku jetonin ata, gjeta edhe unë ku të banoja. Kështu e vendosa bazën time atje lart, në Dubrovnik.

Pra, këtu fillon jeta ime në Kosovë, në vitin 1981, dhe unë po vendosem këtu.

Anita Susuri: Desha të të pyes: cila ishte gjëja e parë që të tërhoqi drejt Ballkanit?

Janet Reineck: Kur vallëzoja, si adoleshente merresha me vallëzim modern, dhe sa herë që dëgjoja muzikën e Dvořákut ose Bartókut, apo vallet rumune, më kujtohet se tërhiqesha jashtëzakonisht shumë prej tyre. Ajo muzikë më trazonte shumë, m’i zgjonte fort emocionet. Kjo nuk është saktësisht

⁴ Vllahët janë një emërtim i gjerë për popullsi romançfolëse të Ballkanit; varësisht nga vendi dhe konteksti, termi mund t’u referohet arumunëve ose grupeve të tjera vllahë.

Ballkani, por ishte ajo zonë e përgjithshme, Evropa Lindore. Pastaj fillova të dëgjoja më shumë muzikë ballkanike dhe të vallëzoja valle ballkanike. Pra, në të vërtetë ishte folklori ai që më tërhoqi.

Më pas, natyrisht, fillova të mësoja për të gjithë politikën dhe intrigat e Evropës Lindore, por fillimisht ishte muzika ajo që më tërhoqi... që më solli atje.

Anita Susuri: Dhe the se erdhe me një grup njerëzish nga Stokholmi...

Janet Reineck: Nga Holanda, po. Unë jetoja në Stokholm dhe, në njëfarë mënyre, i takova këta holandezë. Ata po shkonin në Transilvani për një kurs dyjavor vallëzimi në malet e Transilvanisë, dhe unë fillova të bëja vallet e burrave. Ishin valle shumë të ndërlikuara, vërtet të shkëlqyera, si dhe valle në çift, dhe më pëlqyen shumë. Ende jam e afërt me disa nga njerëzit nga Holanda që i takova në vitin 1976. Ishin folkloristë dhe valltarë popullorë shumë të apasionuar, të cilët shkonin vazhdimisht në Ballkan.

Anita Susuri: Na the se vendose t'i studioje shqiptarët dhe se të tërhoqi më shumë kjo kulturë. Kur erdhe këtu dhe u vendose, a pate ndonjë problem, nuk e di, a të ndiqte policia?

Janet Reineck: Po, po (qesh), shumë. Tani do të flas për vendosjen e jetës sime në Kosovë, për vitet e para. U vendosa në një lagje pranë rrugës Dubrovniku, në një shtëpi të madhe e luksoze, por unë banoja në bodrum. Pronari i shtëpisë ishte nga Mali i Zi, gruaja e tij ishte shqiptare dhe kishin një vajzë. Në njëfarë mënyre u bëra si vajza e tyre e adoptuar, ndonëse jetoja në bodrum. Ata ishin njerëz qyteti, të sofistikuar dhe të pasur. Por të gjithë fqinjët e mi ishin katunar [shq.: fshatarë], njerëz nga Anamorava dhe Gollaku, dhe burrat punonin si minatorë qymyri; të gjithë punonin në miniera.

Bënin jetë të vështira, por ishin familje të mrekullueshme dhe pikërisht me ta rrija. Çdo pasdite, kur isha në Prishtinë, zakonisht haja drekë me këta njerëz dhe pastaj pinim çaj pasdite. Rrija në ato shtëpi dhe aty fillova vërtet ta përthithja atë mënyrë jetese.

Pra, njohja ime e parë me jetën shqiptare ndodhi vërtet me fshatarët—në Prishtinë, por katunar. Dhe për këtë arsye e flas këtë gjuhë, e cila është vërtet katunar. Sepse me ta rrija gjatë gjithë kohës. Njëkohësisht po njihja edhe njerëz në Institutin Albanologjik.

Ta mësoja gjuhën ishte e ndërlikuar. Para së gjithash, flisja pak serbisht dhe atëherë të gjithë këtu flisnin serbisht, sidomos në Prishtinë. Për ta ishte më e lehtë të flisnin serbisht me mua sesa të prisnin derisa unë të nxirrja disa fjalë shqip. Kjo ishte një nga vështirësitë: njerëzit kalonin në serbisht, dhe edhe unë bëja të njëjtën gjë... Por ishte e vështirë edhe sepse kishe dy gjuhë [shq.: dy gjuhë], kishe dy variante të gjuhës. Në atë kohë nuk e quanin gjuhë standarde; e quanin letrare [shq.: letrare]. I quanin gjuhë letrare dhe gjuhë fshati; njëra vinte nga toskërishtja dhe tjetra nga gegërishtja. Çdo ditë hapja Gjurmime Albanologjike me fjalor [shq.: me fjalor], me fjalor, dhe përpiqesha të lexoja; lexoja edhe Rilindjen, gazetën, dhe Kosovaren, revistën.

Këto ishin gjërat që i lexoja sidomos me fjalorin [shq.: fjalor] shqip-anglisht [shq.: shqip-anglisht], e dini, dhe përpiqesha ta kuptoja tekstin. Pastaj i dëgjoja njerëzit duke folur dhe ajo nuk ishte aspak e njëjta gjuhë. E dini: "Unë do të shkoj, unë kam me shkue." Dua të them... kur përpiqesh të mësosh një gjuhë të re, diçka si shqipja, o Zot... Deri atëherë dija frëngjisht, suedisht dhe serbisht, por nuk po

arrija ta kuptoja; ishte vërtet e vështirë. Kisha një libër gramatike, Gjuha Shqipe [shq.: Gjuha shqipe], nga Shqipëria, prej Tiranës [shq.: nga Tirana] (buzëqesh).

Pra, e kisha këtë libër gramatike nga Tirana dhe e fshihja, sepse në atë kohë nuk lejohej të kishe asgjë nga Shqipëria. E mbaja shumë të fshehur. Ishte ai libri im i vogël i gramatikës për fëmijë, Gjuha Shqipe; pastaj kisha Gjurmime Albanologjike dhe, nga ana tjetër, kisha katunar, dhe ishte shumë e vështirë. Ishte një anglez i mrekullueshëm i quajtur John Hodgson, mësues i anglishtes këtu. Ishte si një anglez tradicional, e dini, vërtet i stilit të vjetër. Ashtu si unë, ishte i magjepsur nga kultura shqiptare, i pëlqente shumë të shkonte nëpër fshatra dhe po e mësonte seriozisht shqipen; ishte studiues i vërtetë i gjuhës.

Dolëm disa herë bashkë nëpër fshatra dhe ai më tha: “Mirë, puna është kështu: ‘Unë do të ha bukë. Unë kam me hangër.’” Do të ha [kundrejt] kam me hangër. Në njëfarë mënyre, ai ma tregoi çfarë po ndodhte me këto dy variante të gjuhës (qesh). Pra, kështu ishte kjo punë.

Në të njëjtën kohë, ishte shumë e vështirë sepse policia më ndiqte kudo që shkoja. Çdo njeri që takoja ose me të cilin krijoja ndonjë marrëdhënie, policia e detyronte të shkonte në SUP⁵, siç e quanim, Sekretarijat za Unutrašnje Poslove (qesh), pra në stacionin e policisë. Edhe mua më thërrisnin vazhdimisht, sepse në atë kohë mendonin se askush nuk njihje amerikanë. Kishte një mësues anglez që qëndroi këtu për një kohë, por në përgjithësi askush nuk kishte takuar amerikanë dhe mendonin se ne punonim për CIA-n. Vërtet, kështu mendonin.

Kur më në fund fillova të mund të shkoja në fshatra, sapo mbërrija duhej të paraqitesha te policia lokale. Duhej t’ua jepja pasaportën, të regjistrohesh, dhe ata e dinin te kush po qëndroja; pastaj më ndiqnin. Vitet 1980 ishin të tilla që, nga njëra anë, shtypjen mund ta ndieje. Ishte shumë e rëndë, kishte shumë frikë dhe gjithashtu shumë mungesa. Më kujtohet: “Ku do të gjejmë qumësht? Nuk ka qumësht. T’i dërgojmë fëmijët të presin në radhë për qumësht, për bukë.” E dini, kështu ishte...

Megjithatë, mua më pëlqente jashtëzakonisht shumë të jetoja këtu dhe fillova të shkoja nëpër fshatra. Doja të shkoja në Opojë dhe Has, sepse janë më të largëta dhe traditat atje janë shumë të pasura. Por nuk më lejohej, sepse ishin pranë kufirit me Shqipërinë; nuk mund të shkoja atje. Ekzistonte edhe një ligj sipas të cilit çdo i huaj që punonte në Jugosllavi, kur dilte jashtë qytetit, duhej të shoqërohej nga një jugosllav i së njëjtës fushë profesionale.

Prandaj duhej të më shoqëronte një etnolog, dhe kjo ishte shumë e vështirë, sepse nuk mund të shkoja me një burrë. Nuk mund të udhëtoja vetëm me një burrë dhe të paraqitesha në një fshat; kjo nuk mund të ndodhte, nuk do të ishte e pranueshme, sepse nuk do të më konsideronin llojin e gruas së cilës do t’i hapeshin (qesh). Ndërsa gratë nuk mund të vinin, sepse duhej të ishin në shtëpi në orën tre për ta përgatitur darkën. Pra, për shumë arsye ishte e vështirë të dilja në terren, por megjithatë fillova ta bëja.

⁵ SUP, nga serbokroatishtja “*Sekretarijat za unutrašnje poslove*”, ishte Sekretariati i Punëve të Brendshme, institucioni përgjegjës, ndër të tjera, për policinë dhe sigurinë e brendshme në Jugosllavi.

Kjo ishte jeta ime: vallëzoja në Shota dhe u bëra, pak a shumë, anëtare e Shotës. Çdo ditë shkoja në prova dhe pasdite rrija me fqinjët e mi, mësoja për kulturën shqiptare dhe për gjuhën. Kështu, dalëngadalë, e ndërtova jetën time këtu. Në atë periudhë qëndrova këtu dy vjet.

Pastaj u ktheva në shtëpi dhe, në fakt, dhashë mësim në Hawaii, në universitetin e Honolulusë. Punova atje për një kohë dhe më pas u pranova në Berkeley, në Universitetin e Kalifornisë në Berkeley, një universitet shumë i njohur, në Departamentin e Antropologjisë. Kjo ndodhi kryesisht falë punës sime në Kosovë. Deri atëherë e kisha përfunduar masterin në etnologjinë e vallëzimit në UCLA dhe tezën e kisha shkruar për vallëzimin në ritualet e Kosovës, për ritualet e dasmës, kuptimin e tyre dhe gjithë simbolikën e ritualit në Kosovë.

Me atë përvojë, në Berkeley ishte një profesor që kishte punuar në Jugosllavi dhe ishte shumë i magjepsur nga Kosova. Nuk kishte mundur të punonte këtu, por e fascinonte vendi, prandaj dëshironte shumë që të bëhesha një nga studentet e tij në Berkeley. Quhej Jean Hamill, ishte profesor fantastik dhe u bë mentori im. Para tij, mentorja ime në UCLA ishte Elsie Dunnan, e cila ishte kroate. Ajo punonte me romët në Maqedoni dhe Kosovë, si dhe në bregdetin e Adriatikut, në Dubrovnik. Ishte kroate etnike dhe mentorja ime; edhe ajo më orientoi dhe ishte e interesuar që unë të punoja në Jugosllavi.

Por, duke u kthyer pak prapa, kur vendosa të punoja në Kosovë, profesorët më thoshin: “Jo, nuk mund të punosh në Kosovë, sepse është tepër e rrezikshme që një grua të shkojë vetëm. Askush nuk e njeh Kosovën dhe askush nuk e di gjuhën; harroje.” Unë u thashë: “Por pikërisht atje dua të shkoj.” Prandaj, edhe pse më thanë se nuk mund të shkoja, unë shkova gjithsesi. Në atë kohë nuk kishte fare përkrahje për të shkuar në Kosovë, sepse e konsideronin shumë të rrezikshme. Kishin dëgjuar për Kosovën, se ishte myslimane, askush nuk dinte asgjë për të dhe, e dini, ky ishte qëndrimi ndaj Kosovës në atë kohë.

Pastaj fillova kurset në Berkeley dhe kjo ishte magjepsëse për mua, sepse po mësoja antropologji, në thelb teori. Isha në një grup prej dymbëdhjetë studentësh dhe të gjithë ishin të dashuruar me një vend. Një nga kolegët e mi punonte në Nepal, një tjetër në Egjipt dhe një tjetër në veri... në Rajasthan, në Indinë Veriore, me antropologji juridike. Secili kishte specializimin e vet; dikush punonte me amerikanët autoktonë. Të gjithë kishim pasion për një vend të caktuar, por deri atëherë unë kisha kaluar më së shumti kohë në terren. Të tjerët ende nuk kishin qenë vërtet në vendet e tyre, ndërsa unë kisha qenë.

Gjithçka që lexonim, Lévi-Strauss, Radcliffe-Brown, Malinowski, Margaret Mead, Clifford Geertz⁶ dhe gjithë ajo teori, e përpija me uri, sepse më jepte mjetet për ta kuptuar atë që kisha përjetuar.

Për shembull, teoria e farefnisës merret me mënyrën se si shoqëri të ndryshme në botë i kuptojnë njerëzit e familjes dhe si i quajnë ata. Në Amerikë, kushëriri është thjesht kushëri, kusheri [shq.: kushëri], ndërsa këtu është djali i axhës [shq.: djali i axhës], djali i dajës [shq.: djali i dajës]. Ne i quajmë të gjithë me të njëjtin emër. Pse? Sepse kemi të njëjtën marrëdhënie me ta. Ndërsa ju {i tregon intervistueses} keni një marrëdhënie shumë të ndryshme me axha [shq.: xhaxhai] dhe me daja [shq.:

⁶ Claude Lévi-Strauss, A. R. Radcliffe-Brown, Bronisław Malinowski, Margaret Mead dhe Clifford Geertz ishin ndër antropologët më me ndikim të shekullit XX dhe përfaqësues të qasjeve të ndryshme në studimin e kulturës dhe shoqërisë.

dajë], sidomos kur njerëzit jetonin në familje të zgjeruara. Të shkoje te daja, vëllai i nënës, ishte një përvojë krejt tjetër nga marrëdhënia me axha, i cili ishte autoritet, jetonte në shtëpinë tënde dhe ishte... nuk...

E dini, në të kaluarën në familje kishte një rend shumë të rreptë. Nëse babai yt nuk ishte aty, nëse ishte në gurbet, axha kujdesej për ty dhe ajo marrëdhënie ishte shumë formale. Daja ishte për qejf; shkoje te daja për të luajtur dhe për të bërë shaka. Prandaj djali i dajës, çika e hallës [shq.: vajza e hallës] ose çika e tezës [shq.: vajza e tezës] përfaqësonin marrëdhënie shumë të ndryshme. Këtë e quajmë strukturë farefisnore. Për shembull, në Amerikë ne ndajmë një sistem të ngjashëm me shoqërinë tradicionale havajane; ata kishin një strukturë të ngjashme me tonën, ndërsa ju e ndani tuajën me disa kultura të tjera.

Pjesa e dytë

Janet Reineck: Isha e magjepsur nga ajo që po mësoja në atë kohë, sepse po hidhte dritë mbi të gjitha përvojat që kisha pasur në Kosovë dhe, duke i krahasuar me pjesën tjetër të botës, mund t'ua kuptoja vërtet domethënien. Pra, çdo gjë, e dini, thjesht kam thithë [shq.: e kam përthithur]. Çdo libër që lexonim, çdo punim që duhej ta shkruaja, më magjepste vërtet {i shtrëngon grushtat}, sepse deri atëherë kisha jetuar dy vjet në Kosovë.

Pastaj erdhi koha ta bëja disertacionin. U ktheva në Kosovë, mora edhe një bursë Fulbright dhe një grant IREX⁷ për Evropën Lindore. Ishte viti 1986. U ktheva dhe jetova këtu për dy vjet. Në atë kohë mora edhe një makinë, e cila kishte kaluar nga njëri studiues Fulbright te tjetri, nga të gjithë ata që kishin jetuar në Jugosllavi, dhe unë isha pronarja e fundit e saj {ngre gishtin}. Ishte një K14 portokalli. Dukej si karikaturë e një makine, thjesht një kuti katrore, por me të mund të lëvizja vërtet.

Në fund të viteve '80 nuk po më ndiqnin më aq shumë. Kështu që shkoja në Has e Opojë, sillesha nëpër Gollak dhe mund të udhëtoja vërtet. Isha gruaja e parë që njerëzit në Opojë kishin parë duke drejtuar makinë. I merrja me makinë edhe gratë që ecnin rrugës; i merrnim dhe shkonim gjithandej.

E gjithë ajo periudhë e punës në terren ishte e jashtëzakonshme. Qëndrova shumë në Opojë, në fshatin Bellobran. Përsëri, këtë histori nuk e kam treguar kurrë në anglisht, prandaj, e dini (qesh)... është shumë interesante edhe për mua ta dëgjoj kështu. Pastaj Hasi, natyrisht, ishte absolutisht magjepsës, por edhe i vështirë. Në vitet 1986, '87 dhe '88, vajzat ende fejoreshin me msit, me shkues, kur ishin katërmëdhjetë ose pesëmbëdhjetë vjeçe. {Pohon me kokë} E dini, nuk ka kaluar edhe aq shumë kohë, por ishte një jetë krejtësisht tjetër. Të gjithë burrat ishin bukëpjekës [shq.: bukëpjekës], prandaj ishin larguar.

Kështu që jeta atje ishte shumë e çuditshme. Zakonisht çdo familje kishte ndoshta vetëm një burrë aty pranë, por në përgjithësi ishte një jetë e mbizotëruar nga gratë; gratë i drejtonin shtëpitë. Ishte shumë e vështirë: nuk kishte ujë, nuk kishte dru për zjarr, dua të them, ishte një ekzistencë vërtet minimale

⁷ IREX, fillimisht shkurtësë e "International Research and Exchanges Board", është një organizatë amerikane që ka mbështetur hulumtimin dhe shkëmbimet akademike ndërkombëtare, përfshirë studimet për Evropën Lindore.

dhe jetonin me çfarëdo që mund të fitonin burrat e tyre si bukëpjekës. Edhe jeta e burrave, kudo që piqnin bukë, ishte shumë e vështirë, sepse punonin tërë natën. Ata pothuajse nuk integroheshin kurrë në kulturat vendore, sepse ishin bukëpjekës.

Edhe kjo ishte magjepsëse, e pastaj Opoja. Një zonë shumë interesante dhe shumë konservative, ku, në disa vende e disa fshatra, gratë as nuk punonin në ara, sepse nuk dilnin kurrë përtej mureve, muret [shq.: muret]. E dini, kurrë s'kanë kalu [shq.: nuk kanë kaluar kurrë], e dini, gardhet [shq.: gardhet], muret e shpisë [shq.: muret e shtëpisë]. Ishin kaq konservatorë, por njëkohësisht kultura ishte shumë e pasur, prandaj bëra shumë studime atje.

Disertacioni im, teza e doktoratës, ishte për migrimin, për gurbetin. Për këtë arsye i studiova kaq shumë këta bukëpjekës. Në Opojë, tradita e tyre e gurbetit kishte filluar që në fillim të viteve 1900, sidomos në Gorë, përtej Opojës, rrugës për në Maqedoni. Ata njerëz kishin shkuar si mërgimtarë nëpër Ballkan, në vende si Turqia, Bullgaria dhe Maqedonia, dhe aty e kishin marrë këtë zanat [shq.: zanat] të ambëltores [shq.: ëmbëltores], pra të dyqaneve të ëmbëlsirave. Këto aftësi i kishin fituar në [e padëgjueshme] vende të caktuara, dhe për këtë arsye, kur më pas filluan të migronin brenda Jugosllavisë, ata...

Sa herë që doja të takoja ndonjë shqiptar, kudo që ndodhesha në Jugosllavi, mjaftonte të shkoja në një dyqan akulloresh; të gjithë ishin shqiptarë. Edhe filigranistët dhe bukëpjekësit ishin shqiptarë. Pra, kudo që ndodhesha, thjesht hyja dhe aty kishte shqiptarë.

Sidoqoftë, studimi i migrimit në Opojë ishte magjepsës. Ata kishin vërtet një traditë të hershme migrimi, më të hershme se në vende të tjera. Por, natyrisht, edhe gjatë viteve '70, kur njerëzit nga e gjithë Jugosllavia po dilnin jashtë, kur Gjermania kërkonte punëtorë, shkuan të gjithë. Pastaj, në vitet '80, pati edhe më shumë migrim.

Por teza ime merrej me faktin se në atë kohë mërgimtarët ishin vetëm burrat, ndërsa të gjitha gratë mbeteshin prapa. Teza ime, teoria ime, ishte se, ngaqë burrat jetonin vetëm dhe pothuajse nuk integroheshin në shoqëritë vendore, ata jetonin vetëm për të fituar para dhe për t'i dërguar në shtëpi. Kaq. Ushqeheshin me fasule dhe bukë dhe jetonin nga gjashtë burra në një dhomë, e dini, që çdo gjë të mund të dërgohej në shtëpi. Në shtëpi shkonin një herë në vit.

Madje njoh mërgimtarë nga Opoja që jetonin në Beograd dhe përsëri ktheheshin në shtëpi vetëm një herë në vit, ndoshta dy herë, edhe pse ishin në Beograd. Pra, për njëzet e pesë ose tridhjetë vjet ktheheshin shumë rrallë; nuk ishin në shtëpi, por zemra u kishte mbetur në Opojë. Identiteti i tyre si burra, shpirti i tyre dhe ajo që ishin si qenie njerëzore lidhej me identitetin e tyre si burra të Opojës. Jo me Lensin, Vjenën, Gjenevën, Berlinin ose Mynihun. Ato ishin vetëm vendet ku ndodheshin trupat e tyre, edhe nëse qëndronin atje njëzet e pesë ose tridhjetë vjet; aty fitonin para, jetonin dhe sakrifikonin gjithçka.

Shumica nuk krijuan pasuri. Disa shkuan në Amerikë dhe u pasuruan; dua të them, disa njerëz fituan pasuri, por shumica vetëm i mbanin familjet e tyre. Çështja është se, kur ktheheshin në shtëpi, donin ta shihnin jetën në fshat {tregon me gisht} pikërisht siç kishte qenë gjithmonë. Në fakt, gratë dhe familjet e mërgimtarëve bënë jetë më konservative, sepse duhej ta ruanin këtë standard të lartë moral. Kur

burri kthehej, gruaja duhej të mos ishte parë kurrë jashtë mureve të shtëpisë, ose diçka e tillë. Për familjet e burrave që jetonin jashtë rregullat ishin më të rrepta dhe jeta më konservative.

Jetonin në familje të zgjeruara. Le të themi se disa burra qëndronin në shtëpi, por gruaja e burrit që ishte jashtë e kishte jetën më të vështirë se të gjithë. Kur ai kthehej me dhurata dhe para për familjen, duhej t'i ndante në mënyrë të barabartë. Prandaj gruaja e tij, gruaja e mërgimtarit, vuante më së shumti. Kjo ishte përvoja ime dhe pikërisht këtë po studioja.

Anita Susuri: Desha të të pyesja që të na flisje për të gjitha traditat [shq.: zakonet] që i mësove dhe çfarë mendoje për to. Si i përfetoje të gjitha këto? A të dukeshin të çuditshme? (qesh)

Janet Reineck: Njerëzit më pyesin gjithmonë për këtë kur dal në këto emisionet televizive, dhe jo; ajo që është e çuditshme është se nuk më dukej aspak e çuditshme. E dini, pra, këto... Gjithmonë më ka pëlqyer më së shumti të isha në fshat. Nuk e di çfarë ka në mendjen dhe shpirtin tim që më tërheq drejt jetës në fshatrat shqiptare dhe drejt fshatarëve, drejt pleqve dhe plakave me të cilët rrija.

Edhe ushqimi... Dua të them, gjyshja ime ishte fshatare në Amerikë, ishte nga Nebraska, dhe edhe nëna ime ishte vërtet fshatare në shpirt, megjithëse më vonë u rrit në Los Anxhelos. Por e kam atë gjak. Kam diçka nga kultura rurale në gjak dhe kjo ishte ajo që më tërhoqi.

Pra, është diçka me shumë nuanca dhe shumë e ndërlikuar. Për shembull, vinin miq për vizitë dhe i shihnin gratë duke qëndruar thjesht kështu {i bashkon duart dhe drejton shpinën}. Burrat bënë bisedë në oda dhe muhabet, ndërsa gratë vetëm shërbenin çaj dhe pastaj qëndronin aty {merr të njëjtën pozitë}, pa u përfshirë në bisedë. Njerëzit vinin nga jashtë, e shihnin këtë dhe thoshin: “O Zot! Shikoni si trajtohen këto gra.”

Nga ana tjetër, gratë shumicës së viteve të mia këtu, duke përfshirë edhe vitet '90, kisha përshtypjen se gratë këtu ishin shumë më të lumtura se gratë në Amerikë, sepse nuk ishin kurrë vetëm. Gjithmonë kishin një grup grash përreth. Pothuajse nuk ekzistonte ideja që dikush të ndihej keq ose të binte në depresion.

Kur isha në lagjen time në Bregu i Diellit dhe më merrte malli për shtëpinë, për shembull, ose ndihesha disi e dëshpëruar, për to kjo... as nuk u regjistrohej. Ishte sikur të mendonin: si mund të merresh aq shumë me veten sa të biesh në depresion? Kjo nuk ekzistonte për to. Që kur ishin fëmijë, ishin rritur me idenë se, kur zgjohesh në mëngjes, mendimi yt i parë është çfarë po ndodh me tërë familjen, çfarë po bëj unë, cili është roli im dhe çfarë pune duhet të bëj, ose për kë.

E dini, ishte një mendje kolektive, një mendësi krejtësisht kolektive, dhe nuk kishte shumë ndjenjë të “kush jam unë”. Nuk zgjoheshe në mëngjes duke thënë: “Mirë, si ndihem unë, çfarë më duhet dhe çfarë do të bëj sot?” Kjo nuk ekzistonte.

Pra, kjo ishte përvoja ime. Natyrisht, kjo çështje ka shumë shtresa dhe nuanca, dhe ka lloj-lloj njerëzish me lloj-lloj përvojash, si në Kosovë, ashtu edhe në Amerikë, për shembull. Por, në përgjithësi, gratë [në Kosovë] ishin pa dyshim më të lumtura, sepse lumturia e tyre nuk varej nga martesë.

Ato kishin një koncept krejt tjetër për pyetjen: “Çfarë është martesë?” Në Perëndim, le të themi në shoqërinë perëndimore, ideja është romantike: bie në dashuri dhe do të keni një jetë të

mrekullueshme së bashku. Por pas pesë, dhjetë, njëzet ose tridhjetë vjetësh, ajo dashuri zbehet; ndoshta jetoni për fëmijët, por nuk ekziston domosdoshmërisht ideja se duhet të rrish me atë person përjetë. Koncepti i asaj se çfarë është martesë është krejtësisht tjetër.

Sidomos martesat e aranzhuara më dukeshin më të lumturat, sepse rriteshe me idenë se një ditë do të martoheshe. Punoje shumë për të treguar sa punëtore dhe sa e zellshme ishe duke e bërë çejzin, dhe kjo ishte gjithçka që bëje. Dua të them, shumica e grave që njihja në vitet '80, të cilat atëherë ishin nëna ose gjyshe, nuk kishin shkuar kurrë në shkollë. Në moshën e shkollës së mesme, vetëm bënin çejz. Kalonin katër ose pesë vjet duke e bërë çejzin, e dini, këto punime të bukura me dorë, për të treguar sa punëtore ishin. Dhe, nëse ishin të zëna gjatë gjithë kohës, nuk kishin kohë të futeshin në telashe.

Pra, reputacionin duhej ta ndërtoje që nga fëmijëria. Rriteshe me idenë se do të ta aranzhonin martesën dhe, sa më shumë të paraqiteshe si vajzë e moralshme dhe punëtore, aq më të mirë do ta kishe martesën. Të gjithë këta faktorë funksiononin së bashku. Për këtë e shkrova disertacionin: për rolet e grave, si i shihnin ato dhe si ndiheshin për to. Botëkuptim [shq.: botëkuptim] është në të vërtetë ajo për të cilën shkruaja, pra botëkuptimi.

T'i kthehem faktorit të lumturisë. Gjëja kryesore, ajo që më së shumti e përcaktonte nëse një grua do të ishte e lumtur ose jo, ishte vjehrra [shq.: vjehrra] e saj. Jo burri, por vjehrra. Vjehrra, në njëfarë mënyre, e drejtonte shtëpinë dhe, nëse ishte shumë e mirë dhe i trajtonte në mënyrë të barabartë të gjitha nuse [shq.: nuset], të gjitha nuset, jeta mund të ishte shumë e mirë.

E dini, punoje shumë dhe shpesh në errësirë, natën, në dimër, kur ishte ftohtë. Burrat rrinin të gjithë duke biseduar, ndërsa gratë vazhdonin të punonin natën, pastronin, lanin enët dhe punonin jashtë, në të ftohtë e në errësirë, e dini, të gjitha këto. Mund të flisnim pa fund për vuajtjet e grave, por në të njëjtën kohë nuk e bëje kurrë këtë vetëm; gjithmonë kishe gra të tjera me vete.

Një faktor tjetër është se gratë amerikane, po e marr këtë si shembull, duhet të përmbushin pritshmëri në kaq shumë nivele. Duhet të jesh e bukur dhe të vazhdosh të jesh e bukur edhe kur plakesh; të jesh një bashkëshorte e mrekullueshme, amvise, e punësuar, profesioniste, shumë e zonja në karrierë, sërish një bashkëshorte e mrekullueshme, dhe t'i rrisësh fëmijët. Duhet të jesh e mirë në të gjitha këto gjëra. Ndërsa në Kosovën e vjetër, në jetën tradicionale, duhej të ishe një nënë e mirë, të kishe shumë fëmijë, përfshirë disa djem, të ishe e moralshme dhe e pastër, dhe ta mbaje shtëpinë shumë mirë, në mënyrë të përkryer. Kaq. Dhe kjo mund të arrihej. Shumica e grave mund ta bënë këtë dhe familja i respektonte për të.

Në Amerikë nuk mund t'i arrije, dhe ende nuk mund t'i arrish, të gjitha gjërat që pritet t'i bësh. Është e pamundur. Është e pamundur të jesh një grua e suksesshme në karrierë, një nënë e suksesshme dhe të përmbushësh çdo pritshmëri tjetër. Prandaj ajo që përpiqesh të arrish është... është një jetë krejt tjetër. Gjithashtu, në Amerikë shpesh përfundon vetëm. Mund të divorcohesh ose, në një mënyrë tjetër, të mbetesh vetëm, dhe kush do të kujdeset për ty? Ndoshta ke një ose dy fëmijë dhe ata janë larguar. Është shumë e vështirë.

Ndërsa në jetën tradicionale të Kosovës, siguria jote sociale nuk ishte diçka për të cilën shqetësoheshe, sepse do të kishe nuse, sepse do të kishe djem. Duhej të kishe të paktën disa djem, sepse njëri do të shkonte në gurbet dhe një tjetër mund të vdiste. Dua të them, edhe nëse kishe gjashtë fëmijë, vdekshmëria foshnjore ishte aq e lartë sa duhej të kishe shumë fëmijë që disa djem të mbijetonin. Dhe pse të duheshin? Sepse nuse, nusët, ishin ato që do të kujdeseshin për ty kur të plakeshe, pasi vajzat e tua ishin larguar. Ato jetonin me burrat e tyre dhe kujdeseshin për vjehrrat e veta.

Tani e gjithë kjo ka ndryshuar, por... sa i përket mënyrës si i shihja këto jetë, përsëri është diçka e ndërlikuar, sepse në disa aspekte gratë ishin shumë më të lumtura. E dini, punonin shumë, pastaj hanin mëngjes, uleshin, pinin çaj dhe rrinin së bashku; pastaj mblidheshin dhe bënë drek [shq.: drekë]. Por, sipas përvojës sime personale, gratë që njihja këtu ishin shumë më të lumtura se gratë që njihja në Amerikë, të cilat shpesh ishin në depresion për arsye të ndryshme. Sidoqoftë, kjo është një bisedë e gjatë dhe mund të shtjellohet shumë më thellë.

Por, po, mendoj se familja tradicionale ishte shumë kufizuese. Nuk kishe shumë mundësi ta shprehje personalitetin tënd ose atë që doje nga jeta, por jeta nuk kishte të bënte me këtë. Jetoje në një kolektiv prej njëzet, tridhjetë, dyzet, pesëdhjetë ose gjashtëdhjetë njerëzish. Ishte një lloj jete krejtësisht tjetër; rëndësi kishte se ku përshtateshe brenda saj dhe çfarë martese ta bënë {bën thonjëza me gishta}. Ti vetëm doje që burri të ishte nga një familje “e mirë” {bën thonjëza me gishta}, dhe të ishte njeri i ndershëm dhe i përgjegjshëm. Por marrëdhënia juaj nuk kishte aq shumë rëndësi, sepse shumicën e kohës ti ishe me gratë.

Anita Susuri: Pra, the se në vitin 1986 udhëtoje nëpër gjithë Kosovën. A qëndroje në Prishtinë?

Janet Reineck: Po, baza ime ishte... Pastaj, në vitin '86, u vendosa në shtëpinë e fshatarëve. Ende isha lart në Bregu i Diellit, në të njëjtën lagje, por tani jetoja te Feridja dhe Ferizi, nëna ime Feride dhe babai im Feriz, prandaj isha si një anëtare e familjes. Ajo ishte nëna ime Feride, falej pesë herë në ditë, dhe ishte një familje tipike, vërtet tipike, krejtësisht tipike fshatare shqiptare që jetonte në qytet.

Burri i saj, e dini, ishte pensionuar deri atëherë; kishte qenë minator, minator qymyri. Pastaj djemtë u martuan, kështu që jetoja në një shtëpi me dy nuse, pastaj erdhën fëmijët dhe familja vazhdoi të rritej. Por ajo familje ishte mbështetja ime, familja dhe fqinjët përreth saj. Ishte një jetë e jashtëzakonshme dhe e adhuroja. Ndërsa të rinjtë habiteshin disi me atë që po bëja nëpër fshatra.

Për shembull, kthehesha me video nga Hasi, me gruan që mbante drasë⁸, e dini, me atë veshje, me atë kulla [shq.: kullë] dhe atë mënyrë të vjetër jetese, dhe ata ndiheshin disi të fyer nga kjo. Të rinjtë në Prishtinë mund të kishin prindër ose gjyshër nga fshati, por nuk e donin atë identitet; donin të identifikoheshin si njerëz të qytetit. Prandaj lidhja ime me këto fshatra dhe fakti që isha aq e përfshirë në atë jetë krijonte njëfarë konflikti, një kontrast, e dini.

Anita Susuri: Pikërisht këtë desha të të pyesja, për dallimet që i shihje mes fshatit dhe qytetit. Të gjithë në qytet përpiqeshin të ishin më evropianë.

⁸ Term rajonal për një element të veshjes tradicionale të grave të Hasit.

Janet Reineck: Po, po, por mendoja se jeta ishte shumë e vështirë për gratë profesioniste në Prishtinë, sepse ato (ndalet dhe qesh)... e kishin jetën më të vështirë. Në disa aspekte e kishe lirinë tënde dhe kjo ishte shumë mirë, por gratë që njihja në Institutin Albanologjik ose në fakultet, profesoreshat, ende duhej të ktheheshin në shtëpi, ta gatuanin drekën, ta përgatisnin bukur, dhe çdo pasdite pas drekës vinin mysafirë.

Në atë kohë dreka, drek, hahej në orën tre. Pastaj, pas saj, kjo ishte ajo që bëje pasditeve: nuk ishte kulturë kafenesh, por shkonit nëpër shtëpitë e njëri-tjetrit. Prandaj duhej të kishe [e padëgjueshme] një shtëpi të përkryer, kaq të pastër... Miqve të mi amerikanë u thosha: “Kur e sheh një shporet në Kosovë, duket sikur sapo është blerë, edhe pse është njëzet vjeç.” Njëra nga motrat me të cilat jetoja në atë familje, Sadete Sadiku, më tha një ditë: “E di, mund ta pastrosh shtëpinë çdo ditë, por pikërisht atë ditë që nuk e pastron, vijnë mysafirët.” Dhe pastaj... reputacioni yt njolloset përgjithmonë. Nuk shpëton më; njerëzit ta përmendin që nga ai çast. “Rrethi [shq.: rrethi], rrethi”, rrethi yt shoqëror, e kontrollonte sjelljen tënde, sepse të gjithë flisnin për gjithçka.

Prandaj kjo ishte veçanërisht e vështirë në Prishtinë, e dini, gjithçka... Është shumë punë për një grua kur ke një vend pune, shtëpia duhet të jetë e përkryer dhe i ke të gjitha këto detyrime. Mikpritja, për të cilën shqiptarët janë aq krenarë, “mikpritjen”, është e bukur dhe mua, natyrisht, më pëlqente shumë. Por, nga ana tjetër, ajo që e quanin “mikpritjen” [shq.: mikpritja] ua vështirësonte shumë jetën grave profesioniste, sepse gjatë gjithë jetës duhej të ishin gjithmonë të gatshme për mysafirë. Dhe kjo është e vështirë kur je grua profesioniste.

Anita Susuri: Desha të të pyes edhe për dasmat dhe festat e tjera në qytet. Cili ishte dallimi në atë periudhë?

Janet Reineck: Nuk kam shkuar në shumë dasma qyteti (qesh). Në fakt, më kujtohet vetëm një dasmë në hotel, mendoj, në Viti, gjatë viteve '90. Unë pothuajse gjithmonë isha në dasma nëpër fshatra. Kishte disa edhe në lagjen time, por zakonisht merrnin nuse nga fshati, prandaj në të vërtetë edhe ato ishin dasma fshati.

Në atë kohë gjithçka ishte e ndarë. Gjëja kryesore ishte se burrat ishin atje [i lëviz duart në të djathtë], ndërsa gratë në një shtëpi tjetër, prandaj aktivitetet ishin krejtësisht të ndara. Por gjëja më e mirë e të qenit antropologe grua ishte se... nuk e kuptoj si mund të jenë burrat antropologë dhe ta kuptojnë plotësisht një shoqëri, sepse gratë mund të hyjnë në të dyja anët. Mund të isha thjesht një grua, të rrija me gratë, të flija në një dhomë me to dhe të flisja për çdo gjë intime: për jetën, dashurinë, msitin, takimin fshehurazi me dikë para martesës, të gjitha këto sekrete dhe gjithçka tjetër. Meqë isha grua, i dëgjoja gjithmonë të gjitha këto, atë që ato ndienin vërtet.

Por vishja edhe pantallona dhe ulesha këmbëkryq [shq.: këmbëkryq] në shilte, si burrat, dhe mund të bëja muhabet si burrë. Gratë dhe burrat kishin stile shumë të ndryshme gjuhësore. Gratë nuk flisnin për historinë; flisnin për ushqimin, turshi [shq.: perime turshi], mysafirët, thashethemet dhe gjëra të tilla. Burrat flisnin për çështje politike. Ishin vërtet lloje shumë të ndara bisedash, por unë mund të rrija edhe me burrat dhe të flisja vërtet me ta. Ky është një avantazh jashtëzakonisht i madh i të qenit antropologe grua: mund të hysh në të dyja anët.

Sa u përket dasmave, mirë (buzëqesh), e dini, kam shkruar një libër për dasmat. Ka shumë për të thënë, por natyrisht më pëlqenin vallet, meqë isha valltare. Në Opojë kanë kellçoja, një varg prej njëmbëdhjetë vallesh radhazi që i luajnë burrat. Ishte dhe ende është diçka e jashtëzakonshme. Është shumë serioze; jo vallëzim për argëtim, por më tepër një vallëzim vërtetë serioz, historik dhe epik, dhe unë e adhuroja.

Pikërisht për këtë e shkrova punimin e masterit. E mësova dhe e luaja me ta; ende e luaj me burrat në dasmat e tyre. Mendoj se jam e vetmja grua që e luan kellçoja. Është një valle e ndërlikuar. I gjithë cikli prej njëmbëdhjetë vallesh zgjat rreth njëzet e pesë ose tridhjetë minuta dhe secila ka ritëm të ndryshëm. Luhet me zurna lodra [lloj daulleje], por fillimisht është rubato⁹, pra pa ritëm të caktuar; muzikantët vetëm i ndjekin valltarët. Pastaj kalon në 12/8, në 7/8, përsëri në 12/8, në 3/4, në 7 dhe në 9/8. Është jashtëzakonisht e bukur dhe interesante.

Pastaj gratë kanë këtë këndim të mrekullueshëm, sidomos në Opojë: këndojnë me dy zëra. Është sikur këndojnë në dy nivele pranë njëri-tjetrit {vendos njëren dorë të sheshtë mbi tjetrën}, dhe gratë as nuk janë të vetëdijshme për këtë; thjesht e bëjnë. Kanë edhe këngë të bukura për gurbetin, të cilat unë i quaj “bluzi i gurbetit”. Janë tragjike: po largohesh, nuk do t’i shohësh më kurrë prindërit, do të mbetesh i uritur rrugës, e dini, të gjitha këto këngë tragjike të gurbetit.

Sidoqoftë, e gjithë kjo ishte një kulturë e bukur. Kur erdha këtu për herë të parë, dasmat në Opojë zgjatnin disa ditë dhe kishin kaq shumë rituale. Dua të them, e dini, gëzimi i dhëndrrit, zgjimi në orën katër të mëngjesit të ditës tjetër për petullat [shq.: për petullat], e pastaj shumë, shumë, shumë zakone që lidheshin me gjerdek¹⁰. E dini, kur burri hyn në dhomë dhe gruaja nuk e ka parë kurrë më parë. Kam video të nuseve. Në një rast të veçantë, isha ulur në shtrat pranë një nuseje në Opojë, të cilën e njoh edhe sot, por në atë kohë nuk folëm kurrë, sepse nuset nuk flisnin.

Ajo dasmë zgjati rreth një javë dhe e filmova çdo pjesë të saj, por nuk fola kurrë me të, sepse nuset nuk flisnin. E takova para disa vjetësh, dhe e pashë sërish së fundmi; tani fliste pa pushim (qesh), sepse natyrisht e kishte parë filmin tim për dasmën e saj.

Por unë isha ulur me të në shtratin e saj, në gjerdek, atë që ne e quajmë dhoma e nuses, dhe ja ku po hynte dhëndri me të cilin do të jetonte gjatë gjithë jetës. Ajo nuk e kishte parë kurrë më parë dhe ai hyri nga dera. Unë vetëm e filmoja, duke pritur që kjo të ndodhte. Çdo pjesë e asaj përvoje ishte kaq dramatike dhe ekzistenciale, thjesht e pabesueshme... Po (qesh).

Anita Susuri: A t’u desh shumë kohë t’i mësoje të gjitha vallet?

Janet Reineck: Në fakt, i mësova në Shota, sepse gjatë pushimeve Xhemali m’i mësonte vallet e kellçoja, dhe unë... Vallet e tjera janë shumë të thjeshta, prandaj i mësova shpejt. Por për ta mësuar kellçoja duhet shumë punë; tani ua kam mësuar edhe të tjerëve në vende të ndryshme. Por, po, dua të them, nëse je valltar, vallet shqiptare janë mjaft të lehta {vallëzon me duar}.

⁹ Rubato” është mënyrë interpretimi muzikor me liri në ritëm dhe tempo. Shënimet si 12/8, 7/8 dhe 9/8 tregojnë masën ritmike, përkatësisht mënyrën se si organizohen rrahjet brenda muzikës.

¹⁰ Gjerdeku është dhoma e nusërisë dhe, më gjerësisht, kompleksi i zakoneve që lidhen me takimin e parë të çiftit pas ceremonisë së martesës.

E dini, edhe vallja e Hasit, në ritmin 12/8: “raka tatatata raka tata” {e shqipton ritmin}; ky është ritëm 12/8. “Rumpapa pakataka rumpatata rumpa pakataka da” {e shqipton ritmin}; ky është ritmi i Hasit. Gratë kanë njëfarë stili epik dhe nuk janë të vetëdijshme për të; thjesht bëjnë atë që bëjnë {vallëzon me duar} mbi atë ritëm. Askush nuk mendon se është 12/8, por sot ai ritëm pothuajse është zhdukur, përveçse në Has dhe Opojë. Megjithatë, është një ritëm i bukur për vallëzim dhe mund ta ndiesh vërtet atë frymë epike.

Mendoj se një gjë tjetër që më ka tërhequr gjithmonë dhe që përbën një nga lidhjet e mia me Kosovën është kjo lashtësi. Dua të them, kur shkon lart, përtej Opojës dhe Gorës, dhe arrin aty ku takohen Maqedonia, Shqipëria dhe Kosova {tregon lart}... Dua të them, Aleksandri i Madh ka udhëtuar pikërisht atyre anëve. Është kjo lidhje me historinë epike, me një histori të gjatë dhe të lashtë. Fakti që ende mund ta ndieja atë kur isha në ato dasma dhe kur ulesha me ata burra që flisnin për ngjarje të qindra vjetëve më parë, dhe që ata ende ishin të lidhur me atë histori, për mua është një pasuri e madhe. Është një thesar i madh që shqiptarët e kanë këtë histori të lashtë.

Pjesa e tretë

Janet Reineck: Pra, në fillim të viteve '80 po bëja hulumtimin për tezën e masterit në UCLA. Në fund të viteve '80 po bëja hulumtimin për disertacionin në Berkeley. Pastaj u ktheva në shtëpi, e shkrova disertacionin, mora doktoratën dhe linda djalin, të gjitha në të njëjtën kohë. Pra, isha nënë beqare, e kisha djalin dhe po shkruaja, po e përfundoja disertacionin me djalin ulur në prehrin tim, dua të them (qesh).

Pastaj, e dini, e rrita djalin. Fillova të punoja me orar të plotë vetëm dy javë pasi lindi, punoja në Amerikë, dhe ndërkohë gjërat nisën të shpërbëheshin në Jugosllavi. Në fillim të viteve 1990, Jugosllavia po shpërbëhej, republikat po shpërbëheshin njëra pas tjetrës, dhe ne po shikonim çfarë po ndodhte, sidomos në Bosnjë, masakrat dhe kampet. Ishte kaq tragjike dhe e tmerrshme.

Në atë kohë, në fakt, jetoja në... po punoja, po bëja hulumtime me shqiptarët në Bronx [Nju Jork], sepse nuk mund të shkoja në Kosovë. Ne jetonim në New Jersey dhe punoja me shqiptarët në Bronx. Illyria ishte gazeta shqiptare në Bronx. Atje kishte një komunitet shumë të madh shqiptar.

Organizova një konferencë për Kosovën në Nju Jork, në Universitetin Columbia, me shumë kosovarë që ishin larguar ose që ndodheshin në Amerikë në atë kohë. Sidoqoftë, edhe në fillim të viteve '90 vazhdoja të merresha shumë me hulumtime për Kosovën dhe isha shumë e përfshirë në çështjet e Kosovës, por as që mendoja se mund të kthehesha, sepse Jugosllavia ishte në flakë, ishte copëtuar dhe gjithandej kishte luftë.

Pastaj, një ditë në vitin 1994, më telefonoi Oxfam-i, një organizatë humanitare nga Anglia. Më telefonuan dhe më thanë {e mban dorën te veshi si telefon}: “Kemi dëgjuar për ty. A do të doje të ktheheshe në Kosovë dhe të përpiqeshe të drejtoje një projekt humanitar?” Unë thashë: “Tani?!” Ishte viti '94, ekzistonte shoqëria paralele; dua të them, unë e dija gjithçka që po ndodhte në Kosovë. Ata

[Oxfam-i] thanë: “Po, shko bëj një studim, bëj një vlerësim dhe shih nëse është e mundur.” Unë thashë: “Po, patjetër, jam gati.”

E mora djalin tim katërvjeçar dhe shkuam në Ambasadën e Jugosllavisë në Washington, D.C. Udhëtuam me makinë deri atje dhe ata më pyetën: “Pse dëshironi të shkoni në Kosovë?” U thashë: “Oh, thjesht na pëlqen, jemi turistë, e dini, vetëm duam të shkojmë.” Dhe në njëfarë mënyre ma dhanë vizën. Nuk e kam idenë se si. E kisha marrë djalin me vete dhe u thashë: “Jam thjesht një nënë, kemi disa miq dhe duam t’i vizitojmë” (qesh). Fola serbisht në Ambasadën e Jugosllavisë dhe, disi, e mora vizën.

U ktheva këtu [në Kosovë] dhe gjendja... Ende jetoja... jo, pastaj gjetëm një vend në Taslixhe. Por fillimisht po bëja vlerësimin. Serbët drejtonin gjithçka; ishte aparteid, ishte shoqëri paralele, gjithçka ishte jashtëzakonisht e vështirë, natyrisht.

Duhej të paraqitesha te Ministria e Shëndetësisë. Ministria serbe e Shëndetësisë duhej të më jepte leje të qëndroja këtu dhe më thanë: “Mirë, do të punosh me problemet e kanalizimit dhe të ujit në komunën e Vitisë.” As nuk e dija mirë ku ishte, e dini, gjë që është ironike, sepse hera e parë që kisha ardhur ndonjëherë në Kosovë kishte qenë pikërisht në komunën e Vitisë, por që atëherë nuk isha kthyer më atje.

Thashë: “Mirë.” Shkova atje dhe bëra disa hulumtime paraprake: çfarë mund të bëhej këtu? Po, kishte probleme me ujin, ujë të papastër nëpër shkolla. Pra, puna ime, mandati im, “mandat”, ishte ta rregulloja ujin dhe kanalizimin në shkollat fillore të Vitisë. Vetëm kaq. Nëse e bëja këtë, mund të qëndroja në Kosovë.

Bëra disa hulumtime dhe, po, dukej qartë se kishte punë për t’u bërë dhe se ishte e realizueshme. Pastaj u ktheva në Amerikë, i raportova Oxfam-it dhe ata thanë: “Mirë, le ta bëjmë, ta fillojmë projektin.” Oxfam-i dëshironte të ishte i pranishëm në Kosovë; shumë organizata dëshironin të ishin të pranishme dhe ta vëzhgonin atë që po ndodhte. Një mënyrë për ta bërë këtë ishte të zhvillonin një projekt ndihme. Dëshironin që bashkësia ndërkombëtare të ishte në terren në Kosovë, në mënyrë që shqiptarët të mos mbeteshin vetëm përballë serbëve, në thelb. Të paktën, kështu e shoh unë.

Kështu e mora punën për të ardhur e për të punuar në Kosovë, në Viti. E punësova Jamal Moratin, i cili ishte krahu im i djathtë. Punësova edhe një inxhinier vendës, Ferizin, dhe nisëm të punonim për të kuptuar çfarë duhej bërë. Në fund punuam në tridhjetë fshatra të Vitisë dhe, më vonë, edhe në Gjilan. Në fillim punonim nëpër shkolla: ndërtonim një pus të ri, një tualet të jashtëm ose një... dhe e di termin në serbisht, Dvokomorna septička jama, një gropë septike me dy dhoma.

Pra, ideja ishte të ndërtonim këto gropa septike për ta pastruar gjithë papastërtinë në shkollat fillore. Gjendja ishte vërtet e tmerrshme. Shumë tualete të shtëpive ishin jashtë dhe derdheshin drejtpërdrejt në përroin e fshatit, gjë që ishte krejtësisht e tmerrshme. Këtë po përpiqeshim ta rregullonim. E vetmja mënyrë që të mund të qëndronim në Kosovë ishte të bënim punën për të cilën na ishte dhënë leje.

Por pasi u mësua me vendin dhe filluam t’i realizonim këto projekte, nisëm t’i riparanim edhe shkollat. Ndoshta në Gërmovë, në atë fshatin e parë, kulmi po u binte fëmijëve mbi kokë. Dua të them, qielli shihej përmes kulmit; gjithçka në ato shkolla ishte në gjendje vërtet të keqe, shumë të keqe.

Prandaj nisëm t'i rregullonim shkollat, por unë nuk kisha mandat për këtë; ligjërisht nuk kishim leje. Nuk kishim leje ndërtimi, nuk kishim asgjë. Thjesht e bëmë. Në fakt, e gjithë puna ishte e paligjshme, por thamë: "Unë jam amerikane; ne do ta bëjmë, thjesht do ta bëjmë."

Nuk kishim para për projektet. Unë kisha para për të jetuar këtu, një automjet dhe disa punonjës, por paratë për projektet duhej t'i mblidhja nga fshatarët. Shkonim rrotull, e dini: "A keni naj [shq.: a keni ndonjë] markë gjermane? A mund ta jepni një markë? A mund t'i jepni pesë marka gjermane?" Shumë njerëz kishin dikë në gurbet dhe shkonim tek ata: "A mundeni?" {i zgjat duart si lypëse}.

Kjo ishte e vështirë, sepse punën e bënin vetë fshatarët. Nuk ishte Oxfam-i që vinte e i realizonte projektet; isha vetëm unë nga Oxfam-i, ndërsa fshatarët duhej t'i mblidhnin paratë dhe ta kryenin punën. Dhe kjo ndodhte në një kohë kur askush nuk donte të bënte asgjë; nuk kishte shoqëri civile. Kishin ambulancat e Nënë Terezës, shoqërinë paralele, shkollat paralele dhe të gjitha këto, por njerëzit nuk ishin shumë të motivuar të rregullonin diçka, sepse nuk e dinin se çfarë po ndodhte me ta. Shpresonin për pavarësi, por në atë kohë unë nuk e shihja se po vinte. U thosha: "Më mirë filloni t'i rregulloni fshatrat, sepse nuk e dini kur, apo nëse, do të bëheni ndonjëherë të pavarur." Unë, unë, unë nuk e shihja se po vinte.

Pra... e dini, gjendja në Kosovë ishte e tmerrshme, e pamundur. Shumë nga njerëzit me të cilët punonim ishin të papunë, sepse i kishin përjashtuar nga puna, prandaj nuk kishin me çfarë të jetonin. Kishte shumë varfëri në këto fshatra dhe ne përpiqeshim të siguronim ndihma për ta. Në atë kohë sillnim nga Anglia donacione me këpucë dhe rroba, sepse varfëria në fshatra ishte shumë e madhe.

Megjithatë, ajo që përjetuam ishte kjo ndjenjë solidariteti. Puna ime ishte të shkoja në secilin fshat, të organizoja takime në xhami ose në oda, të flisja me gratë së bashku, të flisja me burrat dhe t'u thosha: "Ta rregullojmë fshatin tuaj. Ta bëjmë këtë. Ta rregullojmë këtë shkollë, kanalizimin, ta pastrojmë këtë vend." Mendja e tyre nuk ishte fare aty, e dini, por gjendja ishte e ndyrë dhe e tmerrshme. "Ta bëjmë!" {e shtrëngon grushtin}. Puna ime ishte t'i frymëzoja ta bënin dhe t'i bëja të gjithë të dëshironin të përfshiheshin.

Por kishte shumë vështirësi, sepse Vitia kishte lagje dhe fshatra të përziera shqiptaro-serbe. Kishte shkolla serbo-shqiptare, ku shqiptarët mësonin paradite dhe serbët pasdite, ose kundrazi [shq.: anasjelltas], ose e ndanin ndërtesën. Nëse donim të ndërtonim një gropë septike, që ishte punë shumë e madhe, kush do të gërmonte? Kush do ta shtronte betonin? Serbët? Shqiptarët? Një shkollë kishte dy drejtorë, një serb dhe një shqiptar, të cilët nuk kishin folur me njëri-tjetrin për katër vjet. Nëse mund ta besoni.

Në një fshat kishte vetëm një burim uji, një çezmë, dhe vinte një grua shqiptare, pastaj një grua serbe, vetëm për të marrë ujë, pa i folur njëra-tjetrës. Natyrisht, popujt e tyre kishin folur me njëri-tjetrin për qindra vjet, por tani jo. Ishte një situatë jashtëzakonisht e vështirë. Megjithatë, dalëngadalë filluam të përjetonim një lloj solidariteti. Njerëzit e morën këtë frymë [shq.: frymë], si: "Po, mund ta bëjmë." Pastaj thoshin: "Oh, e rregulluam këtë shkollë; ta rregullojmë edhe një tjetër."

Pastaj e kuptuam se vajzat e shkollës së mesme nuk po e ndiqnin shkollën. Shumë familje në Viti ua kishin ndërprerë vajzave të asaj moshe shkollimin e mesëm. Kjo është një çështje e ndërlikuar; mund

të shkruash një libër për të. Ajo që po ndodhte ishte shumë interesante, sepse na thoshin: “Serbët janë në autobusë dhe ne shqetësohemi për vajzat tona për shkak të tyre.” Por, kur e shqyrtoje më thellë, arsyeya nuk ishte kjo. Në thelb, nuk kishte vende pune, sepse shqiptarët ishin përjashtuar nga puna dhe ishte shumë e vështirë të gjeje punë.

Vajzat që... vajzat që do të bëheshin ‘gra që punojnë’ {bën thonjëza me gishta}, qoftë në fshat apo në qytet, nëse një familje thoshte: “Mirë, do të marrim një nuse që është intelektuale [shq.: intelektuale]” {bën thonjëza me gishta}, do të thoshte se ajo kishte shkuar në shkollë dhe do të punonte. Kjo ishte një lloj nuseje krejt tjetër nga një nuse që ishte shtëpiake [shq.: shtëpiake], që nuk kishte shkuar në shkollë dhe do të rrinte vetëm në shtëpi. Ishin lloje shumë të ndryshme grash dhe familje shumë të ndryshme që i kishin, ose, e dini, që i merrnin këto gra në shtëpi.

Në një familje mund të kishte një përzierje, por... këto ishin jetë shumë të ndryshme. Nëse një grua do të punonte, pra do të ishte një grua shqiptare ‘moderne’ {bën thonjëza me gishta}, në atë kohë ishte në rregull nëse kishte shkuar në shkollë të mesme dhe kishte parë djem që nuk i kishte të afërm, në bankë të klasës [shq.: në bankën e klasës], në klasën e saj. Kjo ishte në rregull, sepse ajo do të punonte; ajo ishte një lloj tjetër gruaje. Por nëse do të ishte shtëpiake, një grua shqiptare ‘tradicionale’ {bën thonjëza me gishta}, nuk mund të kishte qenë në shkollë të mesme me djem, sepse atëherë reputacioni i saj nuk ishte, ose mund të mos ishte, i përsosur.

Kjo ishte, pak a shumë, ajo që fshihej pas gjithë kësaj: “Nëse gratë tona nuk do të kenë punë, sepse tani nuk ka vende pune, ato nuk mund të kenë shkuar në shkollë të mesme.” Por jepnin lloj-lloj arsyetimesh: “Nuk kemi para t’ua paguajmë autobusin” ose “Nuk kemi para t’u blejmë byrek për të ngrënë në shkollë.” Ne u thoshim: “Mirë, sa shpenzoni për cigare në muaj?” E llogaritnim sa marka gjermane shpenzonin atëherë për cigare. “Dhjetë marka në muaj”, ose pesë, a ku ta di. “Kaq i duhen edhe asaj; nuk mund të më thoni se nuk keni para.” Pastaj disa thoshin: “Nëse Ibrahim Rugova”—sepse të gjithë besonin tek ai dhe në çdo gjë që thoshte—“nëse ai më thotë ta dërgoj vajzën në shkollë, do ta dërgoj.”

Atëherë shkoja tek Ibrahim Rugova, sepse e njihja nga koha kur punoja në Institutin Albanologjik, dhe i thosha: “O Ibrahim, i kemi do burra në Viti, në mal, që s’po dojnë me i çu çikat në shkollë. A munesh me shkru një letër? [shq.: O Ibrahim, kemi disa burra në Viti, në mal, që nuk duan t’i dërgojnë vajzat në shkollë. A mund të shkruash një letër?]” Edhe e ka shkru, edhe e kemi pasë letrën prej Ibrahim Rugova. “Qe.” Jemi kthy, do të thotë kemi hecë nëpër krejt malet [shq.: Dhe ai e shkroi, dhe ne e kishim letrën nga Ibrahim Rugova. “Ja.” U kthjem, domethënë ecëm nëpër të gjitha malet]. E dini, ecnim nëpër lagje në dëborë, nga një shtëpi në tjetrën. E dinim se cilat familje nuk po i dërgonin vajzat në shkollë. Pastaj na thoshin: “Mirë, por nuk mundemi, sepse babai i saj është në Gjenevë dhe këtu nuk është askush që mund t’i japë leje.”

Prandaj shkoja në Gjenevë dhe në Zyrih, flisja me burrat atje dhe u thosha: “Çfarë po bëni?” Gjithmonë u thosha: “Ju po doni me u konë pjesë të Evropës, e po leni gratë në Arabi. Çka jeni t’u bo? Qysh me hecë përpara? Qysh me hecë një Kosovë me Evropë, moderne, një vend i ri, në Kosovë kur e keni një shtresë [shq.: Ju doni të jeni pjesë e Evropës, por po i lini gratë në Arabi. Çfarë po bëni? Si mund të ecni

përpara? Si mund të ecë Kosova përpara me Evropën, si vend modern e i ri, kur keni një shtresë...], e dini, një brez të tërë grash që nuk kanë shkuar në shkollë. “Çfarë po mendoni?!” Pra, këtë bëja (qesh).

Kështu realizuam të gjitha këto projekte për të cilat, e dini, Ministria e Shëndetësisë as s’e ka ditë, s’ka lanë... [shq.: Ministria e Shëndetësisë as nuk e dinte, nuk e kishte lejuar...], absolutisht. Pastaj u jepja mësim anglisht disa fëmijëve të fshatrave. Pra, në Viti bëmë lloj-lloj projektesh që nuk kishin asnjë lidhje me kanalizimin. Mbi të gjitha, krijuam një grup grash. E quajtën veten “Legjendë”. Ishte një grup i përbërë kryesisht nga gra në fillim të të njëzetave; kishte edhe disa në të tridhjetat e të dyzetat, por shumica ishin tetëmbëdhjetë, nëntëmbëdhjetë, njëzet ose njëzet e një vjeçe.

Ajo që ishte e jashtëzakonshme ishte se në çdo fshat gjenim gjithmonë rreth dy të reja që menjëherë thoshin {kërcet gishtat}: “Po, ka diçka tjetër përveç çejzit.” Ato thjesht e kuptonin. Kur shkonim dhe flisnim me gratë, këto vajza thoshin: “Po, dua t’ju ndihmoj, dua të bëj diçka.” Gjithmonë ishin dy. Ishte e mahnitshme. Kishin atë shkëndijën e vogël: e dini çfarë, ekziston diçka përtej çejzit, përtej kësaj jete të paracaktuar.

Kështu u bënë pjesë e Legjendës, dy ose ndoshta tri gra nga secili fshat, dhe pastaj filluam edukimin shëndetësor [shq.: edukimin shëndetësor]. Çdo dy javë organizonim takime që gratë të dilnin nga shtëpitë dhe të vinin, zakonisht në shkollën fillore ose ndonjëherë në xhami. Mbanim ligjërata për rëndësinë e ushqyerjes me gji, sepse në atë kohë shumë gra nuk u jepnin gji fëmijëve, pasi kjo konsiderohej ‘moderne’ {bën thonjëza me gishta}, ose mendonin se duhej të përdornin qumësht formule. Si pasojë, kishte një epidemi të madhe diarrije te fëmijët, sepse formulën e përgatisnin me ujë të papastër. Flisnim edhe për tymin pasiv dhe ndikimin e tij te fëmijët: çfarë ndodh me foshnjat kur rrinë në një odë me dhjetë burra që pinë duhan? Gjëra bazë, si problemet e zemrës, tensioni i lartë i gjakut dhe të ngjashme.

Por gjëja më e rëndësishme ishte t’i nxirrnim gratë nga shtëpitë dhe t’i mblidhnim bashkë në një vend. Gratë e Legjendës i quanim ‘aktiviste’ {bën thonjëza me gishta}. Puna e tyre ishte të shkonin në çdo shtëpi të fshatit, të flisnin me çdo grup grash dhe t’i bindnin të vinin në takime, gjë që ishte shumë e vështirë. Shumë gra nuk kishin dalë kurrë nga shtëpia, përveçse për dasëm [shq.: dasmë], ose [shq.: ose], e dini, për ndonjë varrim ose ndonjë rast tjetër kur duhej të largoheshin nga shtëpia.

Këto takime ishin të jashtëzakonshme. Jetët e grave të Legjendës ndryshuan përgjithmonë. Sot ato janë avokate dhe profesoresha; të gjitha ua ndryshuan jetën. Gjatë luftës u bënë refugjate; nga Vitia kaluan kufirin për në Shkup, përtej atij mali. Por ajo mbeti, e dini... pas luftës Legjenda vazhdoi të ekzistonte.

Në atë kohë, kur ishim në Viti, unë dhe djali im jetonim me një familje. Kishim një banesë në Taslixhe, por kur ishim në terren jetonim me familjen Tafa, në Tërpezë, një fshat pranë Kllokotit. Të gjithë e njohin Kllokotin, Banja e Kllokotit [shq.: Banja e Kllokotit]; menjëherë pranë saj është Tërpeza. Kllokoti ishte fshat serb, ndërsa Tërpeza ishte fshat kryesisht shqiptar. Jetonim me këtë familje prej njëzet e një anëtarësh. Ishte ende familje e zgjeruar. Disa vëllezër ishin në Gjermani, disa ishin në shtëpi, dhe në atë shtëpi kishte trembëdhjetë fëmijë. Ishte vetëm një shtëpi, jo ndonjë shtëpi e madhe dhe luksoze. Secila familje kishte një dhomë të vogël dhe kishte edhe një dhomë ku mund të qëndronim ne. Ishte e

mrekullueshme. Ishte një familje e bukur dhe u bë si familja jonë. Djali im rrinte me trembëdhjetë fëmijët, vraponte gjithandej dhe, e dini, bënte rrëmuje kudo.

Ishte një përvojë e jashtëzakonshme të jetoje me atë familje. Plaku i shtëpisë, babai, zoti i shpisë [shq.: i zoti i shtëpisë], Elmiu—Zoti e pastë mëshiruar, i pastë ndjesë shpirti—dhe lokja, nëna, ishin gjallë dhe i përkisnin një brezi tjetër. Bëja biseda të gjata me Elmiun, i cili ishte shqiptar [shq.: shqiptar] i vërtetë, i vërtetë, i vërtetë. Më tregonte histori se si, kur kishte qenë i ri, kishte ecur në këmbë përmes Shqipërisë, gjatë Luftës së Dytë Botërore. Mënyra se si funksiononte mendja e tij... logjika që ndiqte, dhe këtë e kam vënë re te shumë të moshuar në Shqipëri, funksiononte ndryshe. E kisha shumë të vështirë ta ndiqja se ku po më çonte kur fliste.

Sidoqoftë, ato ishin përvoja të jashtëzakonshme. Kishte shumëçka edhe për gurbetin, përsëri, sepse disa nga vëllezërit ishin jashtë dhe njëra nga gratë jetonte aty ndërsa burri i saj ishte larg. Kjo ishte shumë e vështirë, sepse gratë e tjera i kishin burrat në shtëpi, dhe kjo krijonte një dallim të madh.

Pra, kjo ishte përvoja ime në vitet 1990. Gratë e asaj familjeje nuk kishin shkuar kurrë në shkollën fillore ku mësonin fëmijët e tyre. Secila kishte katër, pesë ose gjashtë fëmijë. Shkolla shihej nga shtëpia e tyre, por ato nuk kishin shkuar kurrë deri atje.

Pra... përvoja e viteve 1990 ishte e jashtëzakonshme, sepse arritëm t'i bashkonim shqiptarët rreth një qëllimi të përbashkët. Nuk kishte parti politike që të përcaktonin si duhej të mendoje; të gjithë ishin bashkë dhe po i bënin gjërat të ndodhnin.

Dhe fundi i tregimit është ky: po realizonim projekte vërtet të jashtëzakonshme. Deri atëherë kisha një kamionçinë dhe i kisha me vete të gjitha këto vajza shqiptare [e paqartë: "playing deaf"], dhe udhëtonim nëpër fshatra, ndërsa policia serbe na vëzhgonte vazhdimisht {tregon me gisht}. Jam e sigurt se mendonin që në takimet e mia nëpër fshatra, sidomos në takimet me burrat, po mbledhja para për armë për UÇK-në. Jam e sigurt se kështu mendonin. Ne flisnim për gropa septike, kulme shkollash e gjëra të tilla, por ata nuk e dinin çfarë po bëja; më vëzhgonin gjatë gjithë kohës.

Pastaj, një herë në vitin 1997, të gjitha programet tona po shkonin shumë mirë dhe kishim sjellë ekspertë nga jashtë. Një grua që ishte inxhinierë e mjedisit kishte ardhur të punonte me mua në projekte. Ishte shkëlqyeshëm. Ashtu si shumë projekte të viteve '90, ishte shoqëri civile e mirëfilltë; ishte e mahnitshme çfarë arritëm të bënim për tre vjet. Pastaj shkova në SUP, në policinë e Prishtinës, për ta rinovuar vizën në pasaportë, dhe ata thjesht ma vulosën pasaportën me fjalën "refuzuar". Refuzuar. Kjo do të thoshte se duhej të largohesha, dhe duhej të largohesha shpejt.

E gjithë jeta jonë ishte këtu. Mendoja se djali im do ta ndiqte shkollën e mesme këtu; mendonim se do të qëndronim. Por na u desh të largoheshim, ne dhe të gjithë të huajt. Në atë kohë kishte shumë të huaj, sepse këtu vepronin shumë organizata ndihme; ishin shtatëmbëdhjetë OJQ ndërkombëtare dhe të gjitha duhej të largoheshin. Në thelb, serbët na dëbuan një nga një. Unë u përpoqa të qëndroja. U përpoqëm të bënim një lloj shkëmbimi me një serb në Amerikë që po përpiqej të kthehej, ose diçka të tillë. Provova në Beograd, pastaj përsëri në Zyrih dhe në Nju Jork, por nuk arrita më të kthehesha.

Pastaj hoqa dorë. Por nga puna humanitare në Viti mësova vërtet si bëhet ndihma humanitare, ndonëse ky nuk ishte profesioni im; unë isha antropologe. Njerëzit me të cilët punoja nga organizata të

tjera humanitare [e padëgjueshme], Kryqi i Kuq, nuk e njihnin Kosovën, por e njihnin punën humanitare. Kishin jetuar në Afrikë dhe kishin realizuar shumë projekte të tjera, por nuk e njihnin Kosovën, ndërsa unë e njihja këtë vend. Kur një fshatar më thoshte: “Vajza ime nuk mund të shkojë në shkollë për shkak të serbëve”, unë e dija se kjo nuk ishte e vërtetë dhe nuk mund... e dini, sepse unë e flisja gjuhën, ndërsa ata jo. E dija çfarë po ndodhte. Ky ishte një përparësi e jashtëzakonshme.

Por atëherë e kuptova se zemra ime ishte te ndihma humanitare. Kisha kaluar një dekadë në antropologji, por pas asaj përvoje në Kosovën e viteve 1990 nuk u bëra më kurrë akademike. Që atëherë zemra ime ishte te ndihma humanitare dhe vazhdon të jetë edhe sot.

U ktheva në Amerikë dhe punova për organizata të ndryshme ndihme. Më pas themelova OJQ-në time në Kaliforni, e zhvillova dhe prej tashmë njëmbëdhjetë vjetësh punoj në Ruandë dhe Ukrainë. Ende punoj në Ruandë, sepse mund të bëj ndryshime reale pa qenë e nevojshme të jetoj atje. Kam një ekip në Ruandë dhe ofrojmë ndihmë gjithëpërfshirëse të çdo lloji në njëzet e tetë komunitete. Për mua, kjo është domethënia e jetës: t'i ndihmosh komunitetet që po luftojnë për të mbijetuar.

Në Kosovë nuk kam më nevojë ta bëj këtë. E dini, ekziston Rrjeti i Grave të Kosovës; njerëzit këtu i kanë marrë gjërat në dorë. Ata dinë si t'i zgjidhin problemet në Kosovë. Prandaj puna ime këtu tani është shumë e ndryshme. Puna ime humanitare është në Ruandë dhe Ukrainë, por jam kthyer të jetoj në Kosovë dhe jam vendosur përsëri këtu, shpresoj për pjesën tjetër të jetës, thjesht sepse e dua këtë vend. Ka shumë gjëra që nuk i dua, por në përgjithësi arrij ta organizoj jetën në mënyrë që të jem me njerëzit, projektet, punën dhe në vendet që i dua vërtet. Ajo që nuk më pëlqen është xhelozia dhe konkurrenca mes njerëzve, sidomos mes grave—por edhe mes burrave (qesh)—sidomos... në fakt, në çdo pjesë të kësaj shoqërie.

Në antropologji ekziston një term që quhet ‘e mira e kufizuar’. I referohet një shoqërie ku njerëzit mendojnë se ekziston një numër i kufizuar [shq.: numër i kufizuar], një sasi e kufizuar uji, për shembull në Lindjen e Mesme, ose një sasi e kufizuar toke, burimesh, nderi, reputacioni apo pasurie. Nëse ti e ke {tregon nga jashtë}, unë nuk e kam {tregon nga vetja}, dhe kjo na vë në konkurrencë. Në Kosovë bëhet fjalë për vendet e punës, punët me paga të mira dhe reputacionin. E kuptoj pse njerëzit konkurrojnë, por më duket shumë interesante që shpesh nuk i ndajnë informacionet, sepse duan t'i mbajnë për vete gjërat që kanë shkruar ose zbuluar, apo idetë që kanë. Nuk i ndajnë idetë dhe nuk bashkohen për t'i zgjidhur problemet.

Mendoj, dua të them, unë njoh vetëm disa pjesë të Kosovës, por një prej tyre është Rrjeti i Grave të Kosovës, Rrjeti i grave. Ato janë të afta, e dinë çfarë bëjnë, janë më të mirat. E dinë saktësisht si t'i zgjidhin problemet dhe si t'i bashkojnë gratë për t'i zgjidhur problemet e tyre, kudo që janë në Kosovë. Por përvoja ime e përgjithshme është se njerëzit ndihen sikur janë në konkurrencë, ndërsa gratë bëjnë shumë thashetheme, flasin pas shpinës së njëra-tjetrës dhe janë kritike, shumë kritike ndaj njëra-tjetrës. Është e tmerrshme ta shohësh këtë. Prandaj unë, në përgjithësi (qesh), rri me njerëzit që nuk janë të tillë.

Pastaj e solla këtu World Dance for Humanity, një organizatë që e themelova në vitin 2010 në Kaliforni, dhe jap mësim vallëzimi. Tani jam shtatëdhjetë vjeçe. Në Kaliforni jepja mësim gjashtë ditë në javë, ndërsa këtu tri ditë në javë. I kemi bashkuar gratë në këto kurse vallëzimi thjesht për argëtim, por

është edhe një hapësirë ku gratë nuk konkurrojnë dhe nuk e kritikojnë njëra-tjetrën. Askush nuk shqetësohet se si dukesh, kush je, a je katunar apo qytetar [shq.: nga qyteti], ose a ke ndonjë punë të rëndësishme. Askush nuk interesohet, askush nuk e di dhe askujt nuk i intereson. Thjesht mblidhemi dhe bëjmë valle nga Kosova, Shqipëria, Greqia, Gjeorgjia, Hawaii dhe nga kudo, dhe kalojmë mirë. Paratë e pakta që paguajnë për kurset shkojnë për ndihmë humanitare. Që nga shtatori, kur filluam, kemi ndihmuar në Ruandë, Ukrainë dhe Kosovë, një familje pa të ardhura në Fushë Kosovë, dhe tani edhe për zjarret në Kaliforni, të cilat e kanë djegur qytetin prej nga vij unë.

Është diçka e jashtëzakonshme. Nuk e dija nëse ky koncept i World Dance for Humanity do të funksiononte, por ka funksionuar plotësisht. Gratë e duan, unë e dua dhe të gjithë kanë krijuar miqësi të reja. Është kjo përvojë njerëzore jokonkurruese dhe jogjyquese që e kemi krijuar së bashku.

Anita Susuri: Janet, faleminderit shumë për kohën tënde.

Janet Reineck: Sa zgjati kjo? (Qesh).